

A

ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΤΥΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΝΑΟΔΟΜΙΑΣ. ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΝΑΟΥ¹

Όταν επικράτησε ο Χριστιανισμός και άρχισε να οργανώνεται η Χριστιανική Εκκλησία μέσα σε έναν κόσμο ακόμα ποτισμένο βαθειά από την ελληνική πανθειστική λατρεία αλλά και τα κατάλοιπα, ιδίως στον χώρο της Εγγύς Ανατολής — τον κατ' εξοχήν συριακό ανεικονικό σημιτικό χώρο— και με άλλες απροσδιόριστες παγανιστικές λατρείες και τυπικά, δεν ήταν καθόλου εύκολο να δημιουργηθούν αμέσως νέες μορφές που να εκφράζουν την ιδεολογία, τον μυστικό συμβολισμό και την ηθική της νέας θρησκείας.

Τα μυστικά σύμβολα που από την πιο πρώιμη εποχή επικράτησαν και όλοι οι χριστιανοί γνώριζαν τον κώδικα της αποκρυπτογράφησης και της ανάγνωσής τους ήταν, πρώτιστα ο σταυρός, σε ποικίλους συνδυασμούς και σχήματα, το χρίσμα (†+x) όπως και διάφορα σύμβολα της Χριστιανικής θρησκείας και Εκκλησίας που την απεικονίζουν άλ-

1. Ανακοίνωση στο Συνέδριο που διοργάνωσε η Αρχιεπισκοπή Αθηνών με θέμα: «Παράδοση και νεωτερικότητα στη σύγχρονη Ναοδομία», στην Αθήνα: 6, 7 Ιουνίου 2008.

λοτε ως φάρο “τηλαυγή”, άλλοτε με μορφή γνωστή ως “ουριοδρομούσα ναύς” (ένα καλοτάξιδο καράβι).

Γύρω στο 250 μ.Χ. η Μικρά Ασία ήταν χριστιανική σε σύνολο 60%. Τα τελευταία χρόνια του 2ου και το πρώτο μισό του 3ου αιώνα εμφανίστηκαν οι πρώτοι μεγάλοι πατέρες της Εκκλησίας: ο Τερτυλλιανός και ο Κυπριανός στην Αφρική, ο Ιππόλυτος στη Ρώμη, ο Κλήμης και ο Ωριγένης στην Αλεξάνδρεια².

Με το Έδικτο των Μεδιολάνων, το 313, στην αρχή της βασιλείας του, ο Μέγας Κωνσταντίνος, αναγνώρισε και επισημοποίησε το χριστιανισμό.

Το χριστιανικό ναό, από τα παλιότερα χρόνια, οι πατέρες της Εκκλησίας θεωρούσαν ως μια πραγματική απεικόνιση του προσώπου του Θεού. Κατά τον Μάξιμο τον Ομολογητή: *Τήν τοίνυν άγιαν Έκκλησίαν κατά πρώτην θεωρίας έπιβολήν, τύπον και εικόνα Θεού φέρειν, έλεγεν ο μακάριος γέρων εκείνος· ώς τήν αυτήν αυτώ κατά μίμησιν και τύπον ένεργειαν έχουσαν. Ώσπερ γάρ ο Θεός πάντα τή άπειρω δυνάμει ποιήσας και είς τό εΐναι παραγαγών, συνέχει και συνάγει και περιγράφει, και άλλήλοις και έαυτώ προνοητικώς ένδιασφίγγει»³.*

Ο ναός όμως εκφράζει διττό συμβολισμό· αφενός μεν τη μορφή του θείου και αφετέρου το «Σύμπαν», τον «Κόσμο»⁴: *τήν τοίνυν άγιαν*

2. Richard Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα, 1991, σ. 31.

3. Τοῦ έν άγίοις πατρός ήμῶν Μαξίμου τοῦ Όμολογητοῦ, *Άπαντα*, Migne, P.G, τ. 91, στ. 664 (κεφ. Α: «Πῶς τε και ποιῶ τρόπον εικῶν έστι και τύπος Θεοῦ ή άγια Έκκλησιῶν»).

4. Συμεών αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, *Ερμηνεία περί του θείου ναού*, PG (*Patrologia Graeca*), τ. 155, στ. 704: «Εΐκονίζει δέ οὔτος (ο ναός) διπλοῦς ὦν διά τῶν ἀδύτων και τῶν ἐκτός, και τόν Χριστόν αυτόν διπλοῦν ὄντα, Θεόν ὁμοῦ και ἄνθρωπον. Και τό μέν ἀόριστον, τό δέ ὁρατόν, και ἄνθρωπον ὁμοίως, ἐκ ψυχῆς ὄντα και σώματος{..}. Ἰδίᾳ δέ τόν ὁρώμενον ἐκτυποῖ κόσμον, και τόν ἀόριστον, αλλά και τόν ὁρώμενον τοῦτον μόνον, τόν οὐρανόν μέν διά τοῦ ἱεροῦ βήματος, τά περιγεία δέ διά τοῦ Θεοῦ ναοῦ [...]. Ἄλλά και τά έν γῆ και τά οὐρανῶ και τά ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν, τοῦ θείου ναοῦ τοῦτο διδάσκει τό σχῆμα. Και πρόναον μέν τά έν τῇ γῆ, ναός δέ τόν οὐρανόν, τά ὑπερουράνια δέ τό άγιώτατον βῆμα».

Ἐκκλησίαν κατά πρώτην θεωρίας ἐπιβολήν τύπον καί εἰκόνα θεοῦ φέρειν. Κατά δευτέραν δέ θεωρίας ἐπιβολήν τοῦ σύμπαντος κόσμου τοῦ ἐξ ὀρατῶν καί ἀοράτων οὐσιῶν ὑφ'εστῶτος, εἶναι τύπον καί εἰκόνα, τήν ἁγίαν τοῦ θεοῦ Ἐκκλησίαν»⁵. Καί σύμφωνα με τον αρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Γερμανό «Ἐκκλησία ἐστίν ἐπίγειος οὐρανός ἐν ἧ ὁ ἐπουράνιος Θεός ἐνοικεῖ καί ἐμπεριπατεῖ»⁶.

Στο περίφημο συριακό κείμενο της *Sugitha* (Εκφράσεως) που διασώθηκε σε χειρόγραφο του 13ου αιώνα (Codex Vaticanus Syriacus 95, fol. 49-50) γραμμένο σε 16σύλλαβους στίχους, που περιγράφει τον εξαφανισμένο καθεδρικό ναό της Εδέσσης (Urfa), μνημείο του 4ου αιώνα (313)⁷ διαβάζουμε:

IV. «Εἶναι κάτι τό πραγματικά ἀξιοθαύμαστο (ὁ ναός τῆς Ἐδέσσης) πού στή μικρότητά του μοιάζει μέ τόν ἀπέραντο κόσμο».

V. «Ἴδού ἡ στέγασίς του ἀπλώνεται ὅπως οἱ οὐρανοί: χωρίς τοξοστοιχίες κίωνων, μέ κλειστό θόλο».

VI. «Καί ὁ τροῦλλος του προσομοιάζει μέ τούς οὐρανοὺς τῶν οὐρανῶν»⁸.

Ο μικρόκοσμος τον οποίο υλοποιεῖ ο ναός, γράφει ο A. Grabar, αναπαράγει με τις μορφές του το μακρόκοσμο ὅπως τον θεωρούσε η επι-

5. Migne, PG, τ. 91, στ. 664D, 668C (Μυσταγωγία, κεφ. Α' - Β').

6. Γερμανού αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, *Ιστορία εκκλησιαστική και μυστική θεωρία*, Migne, PG, τ. 98, στ. 384.

7. Ο καθεδρικός ναός της Εδέσσης, αφιερωμένος πιθανότατα στην Αγία Σοφία, θεωρείτο άλλοτε, κατά τη μαρτυρία Αράβων χρονικογράφων (Maçoudi, *Les Prairies d'or*, ed. Barbier de Meynard, τ. I, σ. 331, Mukkadesi [Le Strange, *The Lands of the eastern Caliphate*, Cambridge 1905, σ. 104], R. Duval, *Histoire d'Edesse*, Paris 1892, σ. 16), πριν από την καταστροφή του (524-525) ως ένα από τα θαύματα του κόσμου. A. Grabar, «Le témoignage d'une hymne syriaque sur l'architecture de la cathédrale d'Édesse au VIe siècle et sur la symbolique de l'edifice chrétien», *CA (Cahiers Archéologiques)*, τ. 2 (1957), σ. 41.

8. A. Dupont-Sommer, «Une hymne syriaque sur la cathédrale d'Edesse», *CA*, τ. 2 (1957), σ. 29-39, κυρίως σ. 30. Βλ. και Γεώργιο Α. Προκοπίου, *Ο κοσμολογικός συμβολισμός στην αρχιτεκτονική του βυζαντινού ναού*, Αθήνα 1980, σ. 159-166.

στήμη της εποχής και όπως τον βλέπουμε να απεικονίζεται στις μικρογραφίες που συνοδεύουν το γνωστό έργο του Κοσμά του Ινδικοπλεύστη (*Χριστιανική Τοπογραφία*), όπου και εκεί οι ιδανικές μορφές των κτισμάτων ανάγονται σε πρωταρχικά γεωμετρικά σχήματα⁹.

Σε τελική ανάλυση το αρχικό κύτταρο αυτού του κοσμικού συμβολισμού είναι ένας θεωρητικός κύβος (ή ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο) όπου επάνω του στηρίζεται ο τρούλλος, που αναμφισβήτητα συμβολίζει τον ουράνιο θόλο, τον «ουρανό των ουρανών», κατά την *sugitha*¹⁰. Και η στερεομετρική αυτή μορφή αποτελεί παράλληλα και την ιδεογραμματική απεικόνιση του Θεού¹¹.

Πιστεύω ότι έχει μεγάλη σημασία η διαπίστωση αυτή, γιατί μας συνδέει με πανάρχαιες σημιτικές καταβολές, όπου η υπέρτατη ναβαταϊκή θεότητα, ο Dushara¹², απεικονίζεται ως ορθογωνικό πρίσμα, με τη μορφή ενός επεξεργασμένου «βαιτύλου»¹³.

9. A. Grabar, «La témoignage d'une hymne syriaque», ό.π., IV, 1.

10. Γ.Α. Προκοπίου, *Ο κοσμολογικός συμβολισμός στην αρχιτεκτονική του βυζαντινού ναού*, Αθήνα² 1980, «Ο συμβολισμός του κύκλου και του τρούλλου», σ. 110, 114, 115: «Στην ισλαμική αρχιτεκτονική ο τύπος του Κουμπάχ εμφανίζει σαφώς το σύζευγμα κύβος-σφαίρα. Η δομή αυτή αποτελείται από μία βάση τετράγωνη που καλύπτεται με ένα σχεδόν ημισφαιρικό τρούλλο. Συχνά αυτός στηρίζεται και από τέσσερις στύλους».

11. Το σχήμα αυτό, του κύβου με τρούλλο, έχει και η εκκλησία (το ομοίωμα της εκκλησίας) που βαστάζει στον ώμο του ο Άγιος Πέτρος σε τοιχογραφία του ναού της Περιβλέπτου (Αγίου Κλήμη) (1298) στην Αχρίδα. C. Walter, «The Triumph of Saint Peter in the Church of Saint Clement and the Iconography of the Triumph of the Martyrs», *Zograf*, τ. 5 (1974), σ. 34, εικ. 10.

12. Ζευς-Άρης κατά το Λεξικό της Σούδας (*Σουΐδας*), λ. *Ησύχιος*: «*Δουσάρην· τόν Διόνυσον Ναβαταίοι*». Πρβ. Στεφάνου Βυζαντίου, *Εκ των Εθνικών κατ' Επιτομήν*, Graz 1958, σ. 237, λ. *Δουσάρης*.

13. Πρβλ. Ν.Κ. Moutsopoulos, «Observations sur les representations du Panthéon Nabatéen», *Petra and the Caravan Cities, Proceedings of the Symposium organised at Petra in September 1985 by The Department of Antiquities of Jordan and the Iconographical Lexicon of Classical Mythology (LIMC)*, Amman 1990, σ. 53-75, *Balkan Studies*, τ. 33, 1 (1962), σ. 5-50. Πρβλ. και τον επεξεργασμένο λίθινο όγκο της Kaaba στη Μέκκα, που για τον ίδιο ακριβώς λόγο έλαβε τη συμβολική κυβική μορφή του κατά την αρχαιότερη προϊσλαμική (ναβαταϊκή) περίοδο.

Άλλωστε παρόμοιες πρισματικές μορφές είχαν και στον ελλαδικό χώρο λατρευόμενα είδωλα¹⁴, αλλά και τα *nefesh* (η απεικόνιση των ψυχών) στον προϊσλαμικό αραβικό χώρο¹⁵.

Δεν θα επιθυμούσα, εδώ, να επεκταθώ επάνω σ' αυτό το θέμα θα ήθελα να επισημάνω μόνον ότι και η απεικόνιση της Αγίας Τραπέζης στο ιερό του χριστιανικού ναού ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή έχει λάβει κοσμικούς συμβολισμούς, επαναλαμβάνοντας τον πρωταρχικό κύβο με την επικάλυψη του κιβωρίου, μορφή που βλέπουμε να επαναλαμβάνει ο βυζαντινός αυτοκρατορικός θρόνος, μορφή που γνωρίζουμε από τις απεικονίσεις της Ετοιμασίας του θρόνου σε σκηνές της Κρίσεως Δικαίων. Κατά τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Συμεών: «*Ἐνταῦθα οὖν τό ἱερώτατον βῆμα εἰς τύπον τῶν ὑπερουρανίων ἐστὶ καὶ τῶν ὑπεράνω, ἔνθα καὶ θρόνον φασὶ τοῦ ἀΰλου Θεοῦ· τὴν ἀνάπαυσιν δηλαδὴ. Καὶ ἡ τράπεζα τοῦτο παρίστησιν, αἱ ἐπουράνιοί τε τάξεις καὶ κεῖσέ εἰσι καὶ ὧδε· ἀλλὰ καὶ ἱερεῖς σὺν αὐτοῖς τούτων τὴν τάξιν ἔχοντες. Ὁ ἱεράρχης τε τυποῖ τὸν Χριστόν· ὁ ναός δέ τὸν ὁρώμενον τοῦτον κόσμον· καὶ τὰ ὑπεράνω μὲν τοῦ ναοῦ τὸν ὁρώμενον οὐρανόν, τὰ κάτω δέ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ αὐτὸν τὸν παράδεισον»¹⁶.*

Κατά τον Συμεών: «*ὁ ναός δέ ὡς οἶκος τοῦ Θεοῦ ὅλον τὸν κόσμον τυποῖ*¹⁷ και αλλού: «*ὁ ναός τοίνυν οἶκός ἐστι Θεοῦ, καὶ ἐξ ὑλῶν ἀψύχων συγκεῖμενος. Ἀγιάζεται γὰρ χάριτι θεία καὶ εὐχαῖς ἱερατικαῖς, καὶ οὐκ ἔτι κατὰ τοὺς ἄλλους, ἀλλ' ἀφιερωμένος ἐστὶν ἐπὶ γῆς Θεῶ*»¹⁸. Και σε άλλη αποστροφή: «*Καὶ τοῦτο βλέπομεν ἀριδῆλως. Θεῖαι γὰρ δυνάμεις ἐνεργοῦνται ἐν τοῖς ναοῖς καὶ ἀγγέλων ἐμφάνειαι καὶ ἁγίων· καὶ σημεῖα τελεῖται· καὶ τὰ αἰτήματα δίδονται· καὶ ἰάματα χορηγεῖται καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς δέ τοῖς ναοῖς ἄψυχα, ὕδατά τε καὶ λίθοι καὶ κίονες καὶ πέπλα καὶ σιδήρια ἐνεργεῖ· οὐκ ἄφ' ἑαυτῶν, πῶς γάρ: ἄψυχα καὶ κτίσματα Θεοῦ ὄντα, καὶ μηδὲν ἄφ' ἑαυτῶν ἔχοντα ὅμως ταῦτα ἐνεργεῖ τῇ τοῦ*

14. Παυσανίας, VII, XXII, 3 (579).

15. Browning, *Petra*, London 1977, σ. 109, εικ. 52, σ. 129, εικ. 72.

16. Συμεών αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, *Ερμηνεία περί του αγίου ναού και της τούτου καθιερώσεως*, Migne, PG, τ. 155, στ. 337D-341A.

17. Συμεών αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, ό.π., PG, τ. 155, στ. 337D.

18. Συμεών αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, ό.π., PG, τ. 155, στ. 336A.

Θεοῦ χάριτι ἐν τούτοις ἐπικληθείση, καί τοῦ θεοῦ ἐν τούτοις ἐπονοματισθέντος ὀνόματος, ἔν' ἁγιασθῶμεν ἡμεῖς»¹⁹.

Η μορφή αυτή δόθηκε από την παλιότερη εποχή στον Πανάγιο Τάφο, στο κέντρο της Ροτόντας, στην Ιερουσαλήμ. Το ίδιο σχήμα επαναλαμβάνει σε πολύ νεότερα χρόνια και η συμβολική μορφή του μητροπολιτικού θρόνου, η οποία εμφανίζεται μετά την ανύψωση του τέμπλου και τήν απόκρυψη της Αγίας Τραπέζης και του επισκοπικού θρόνου (στο σύνθρονο)²⁰.

Στη δομή όμως του ναού, ιδιαίτερα του εγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού, όπως αποκρυσταλλώθηκε από το 10ο αιώνα, βλέπουμε να εφαρμόζονται όλες οι αρχές που οδηγούν από τον υλικό μικρόκοσμο στο μακρόκοσμο, στην απεικόνιση του σύμπαντος και τη συμβολική απεικόνιση του θείου.

Για την υλοποίηση των κανόνων και των διδαχών της Εκκλησίας οι Βυζαντινοί μαϊστορες²¹ χρησιμοποίησαν τη Γεωμετρία και τους κανόνες της για τη μεταφορά του «σκαρίφου» στο χώρο. Ούτε αυτή όμως η παραδοχή αρκεί για την κατανόηση του αποτελέσματος.

Αποδεχθήκαμε («ανεπίσημα») το αποτέλεσμα, που είναι η άρθρωση του εσωτερικού χώρου ως καταληκτική διεργασία μιας προσωπικής αποφάσεως του αρχιτέκτονα, όπως περίπου συμβαίνει με αρχιτεκτονικά έργα πολύ σύγχρονης εποχής. Όπως θα δούμε, όχι μόνον υπήρχαν υποδείγματα, σκαριφήματα αρχιτεκτονικά (κατόψεις, τομές κλπ), αλλά και αρχιτεκτονικά προπλάσματα, όπως αποδεικνύει το πλήθος των απεικονίσεων των κτητόρων που προσφέρουν στον Άγιο, στον οποίο είναι αφιερωμένη η εκκλησία, το ομοίωμά της. Μπορεί η απεικόνιση, με βάση τους βυζαντινούς κανόνες, να μην είναι σύμφωνη

19. Συμεών αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, ό.π., PG, τ. 155, στ. 336C-D.

20. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, «Ο μυστικός συμβολισμός του μητροπολιτικού θρόνου», *Χαριστήριον τῷ ἀγιωτάτῳ μητροπολίτῃ Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμονι τῷ δευτέρῳ ἐπὶ τῇ συμπληρώσει εἰκοσαετοῦς ἐν Θεσσαλονίκῃ Ποιμαντορίας (1974-1994)*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 573-697.

21. Για τους Βυζαντινούς μαϊστορες την παιδεία και το έργο τους βλ. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς 9ος-11ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 433 κ.ε.

με τις μεταναγεννησιακές αντιλήψεις περί προοπτικής απεικονίσεως, όμως υπήρχαν υποδείγματα του ναού υπό κλίμακα (προπλάσματα), όπως άλλωστε το γνωρίζουμε από την παράδοση για το χτίσιμο της Αγίας Σοφίας, το οποίο έγινε με βάση το πρόπλασμα που κατασκεύασαν οι μέλισσες που άρπαξαν τ' «αντίδωρο» που έδινε ο πατριάρχης στο βασιλιά και το τοποθέτησαν στην Αγία τράπεζα, στο εσωτερικό του προπλάσματος. Ο μυθος εξυπονοεί την ύπαρξη προπλάσματος από κερι μέλισσών²².

Για την ύπαρξη αρχιτεκτονικού σχεδίου και προπλασμάτων για την ανέγερση ναού έχουμε πολλές πληροφορίες από την πιο αρχαία εποχή· και αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία²³.

Σχετικά με τη σύλληψη της ιδέας, την έμπνευση, όπως θα λέγαμε σήμερα, του αρχιτέκτονα, γνωρίζουμε ότι οι Βυζαντινοί τη θεωρούσαν θεική υπόδειξη. Ο Γεώργιος Κωδινός παρόλον ότι αναφέρει ότι: ἦν δέ μαῖστωρ εἷς μηχανικός καί πολλῆς γνώσεως γέμων εἰς τό ἀνεγεῖραι ναοὺς ἐπιτηδεῖους παραδέχεται ὅτι τό σχῆμα τοῦ ναοῦ (της Αγίας Σοφίας) ἄγγελος κατ' ὄναρ ὑπέδειξε τῷ βασιλεῖ²⁴.

Ἦθελαν, προφανώς, με όλα αυτά να δείξουν οι Βυζαντινοί πως η τελειότητα της μορφής και της κατασκευής ενός υποδειγματικού εκ-

22. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς*, ό.π., σ. 435 και σημ. 10.

23. Από αγιογραφικό κείμενο μαθαίνουμε πως η Αγία Μάρθα, η μητέρα του Αγίου Συμεών του Στυλίου, λίγο χρόνο μετά το θάνατο του Αγίου, παραδίδει σε μοναχό το σχέδιον (τον σκάριφον) για να κτισθεί το μαρτύριον του ιδρυτή της ομώνυμης σπουδαίας μονής (*Calat Siman*) στη Συρία (541-551). Πρβ. Βίο του Αγίου Πορφυρίου επισκόπου Γάζης: H. Grégoire-M.A. Kugener, *Marc le Diacre, Vie de Porphyre évêque de Gaza*, Paris 1930, κεφ. 75, σ. 60: «Ἦν δέ ἐν ἄλλῳ χάρτῃ ἔσωθεν τῶν γραμμάτων ὁ σκάριφος τῆς ἀγίας ἐκκλησίας σταυροειδής, καθὼς νῦν σὺν Θεῷ ὁράται, καί περιεῖχον τά γράμματα ὥστε κατὰ τόν σκάριφον κτισθῆναι τὴν ἀγίαν ἐκκλησίαν». Τα σχέδια αυτά του ναού, όπως και τα χρήματα, έστειλε η αυτοκράτειρα Ευδοξία από την Κωνσταντινούπολη, C. Mango, «Isaurian Builders», *Polychronion*, Heidelberg 1966, σ. 362. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς*, σ. 443 κ.ε.

24. Γεώργιος Κωδινός, *Περί τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας*, Migne, PG, τ. 157, στ. 620.

κλησιαστικού μνημείου οφειλόταν αποκλειστικά σε θεία βούληση, της οποίας όργανα υπήρξαν οι άξιοι αρχιτέκτονες. Εκτός όμως από υπερβατικές μεσολαβήσεις, γνωρίζουμε ότι στη σύνθεση του αρχιτεκτονικού σκαρίφου οι Βυζαντινοί μαϊστορες χρησιμοποιούσαν αξίες και μορφές αποδεκτές, προερχόμενες από προϋπάρχοντες ναούς, εφαρμόζοντας τη μέθοδο της αποτυπώσεως, την οποία γνωρίζουμε ότι αποκαλούσαν *υποτύπωσιν*. Επίσης γνωρίζουμε πόσο ανοιχτοί ήσαν οι Βυζαντινοί στη χρησιμοποίηση ξένων στην ίδια τους παράδοση μορφών και στοιχείων και τη μετάπλασή τους σε αποδεκτές αρχιτεκτονικές μορφές δομημένες με τη δομική τεχνική του συρμού. Το παράδειγμα της ανεγέρσεως του ανακτόρου του Βρύου στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου από τον αυτοκράτορα Θεόφιλο (829-842) είναι κατεξοχήν αντιπροσωπευτικό. Το επεισόδιο μάλιστα της εισηγήσεως του πατρικίου Ιωάννη Πατρίκη για την ανέγερση του ανακτόρου *πρός τήν τῶν Σαρακηνῶν κατασκευασθῆναι ὁμοίωσιν, ἔν τε σχήματι καί ποιικιλίᾳ μηδέν ἐκείνων τό σύνολον παραλλάτοντα*²⁵, αποτελεί περίτρανη απόδειξη.

Γνωρίζουμε, επίσης, πως ο περίφημος πεντάτρουλλος ναός των Αγίων Αποστόλων της Κωνσταντινουπόλεως υπήρξε υπόδειγμα για πολλούς ναούς και μάλιστα για την ομοιότυπη σταυρική βασιλική του Αγίου Ιωάννη της Εφέσου²⁶. Δυστυχώς, όπως είναι σε όλους γνωστό, δεν διασώθηκε ο σπουδαίος πεντάτρουλλος ιουστινιάνειος ναός των Αγίων Αποστόλων της Κωνσταντινουπόλεως ο οποίος αντικατέστησε τον αρχικό Κωνσταντινέιο ξυλότρουλλο ναό που καταστράφηκε κατά τη στάση του *Νίκα*, ώστε να μπορέσουμε να συγκρίνουμε κατά πόσο η αποτύπωση του πρώτου αντιγράφηκε «κατά γράμμα», σε κλίμακα και μορφή, ή χρησίμευε ως πρότυπο και μεταπλάστηκε δημιουργικά,

25. Συνεχιστής Θεοφάνη, Βόννη, 98, 15. Συμεών Μάγιστρος, *Χρονογραφία*, Βόννη, σ. 634, 17, Κεδρηγός, II, Βόννη, σ. 109. Ζωναράς, Βόννη III, σ. 363. S. Eyice, «Contribution a l'histoire de l'art byzantin: Quatre edifices inédits ou mal connus», *CA* (: *Cahiers Archéologiques*), τ. 10 (1959), σ. 246, εικ. 1, σ. 248-250. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς*, ό.π., σ. 436.

26. Γ. Σωτηρίου, «Ανασκαφαί του βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσσω», *ΑΔ*, τ. 7 (1921-22), σ. 211, εικ. 75.

όπως γνωρίζουμε ότι και στα μεταγενέστερα χρόνια το πεντάτρουλλο σχήμα έδωσε λύσεις και ενέπνευσε τους βυζαντινούς αρχιτέκτονες²⁷.

Μετά την τελική επικράτηση και την αλματώδη διάδοση του χριστιανισμού, η επίσημη Εκκλησία θέλησε να δώσει στον τόπο της κοινής λατρείας και προσευχής, στον οίκο του θεού, το μεγαλείο των ανακτόρων, την πολυτιμότερη εξωτερική και εσωτερική μορφολογική έκφραση. Έτσι επέλεξε τον πιο γνωστό και εξυπηρετικό αρχιτεκτονικό τύπο που επικρατούσε στις αγορές, τον τύπο της “βασιλείου στοάς”, το δημόσιο, διάροφο συνήθως κτίριο όπου γίνονταν οι επίσημες συγκεντρώσεις, οι λόγοι, η ανάγνωση των διαταγμάτων, η απονομή της δικαιοσύνης. Ο τύπος αυτός επικράτησε κυρίως τους πρώτους αιώνες και έμεινε γνωστός στην ιστορία της Χριστιανικής Αρχιτεκτονικής ως τύπος της (τρίκλιτης ή πεντάκλιτης) ξυλόστεγης, στο πλείστον, βασιλικής. Παρ’ όλον όμως ότι η μορφή της βασιλικής ήταν αρχιτεκτονικός τύπος γνωστός και κοινός στην ειδωλολατρική αρχιτεκτονική, οι χριστιανοί αρχιτέκτονες μπόρεσαν να δημιουργήσουν μνημεία υψηλής τέχνης που διέφεραν απόλυτα από τα προηγούμενα κτίσματα του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού.

Η διαφοροποίηση αυτή που παρατηρούμε, δεν οφείλεται μόνο στη χρησιμοποίηση της ελληνορωμαϊκής ρυθμολογίας σαν να ήταν “νεκρό γράμμα”, ένα βιβλίο γραμματικής, αλλά αντίθετα, υλοποιώντας τα διδάγματα του χριστιανισμού και τις προθέσεις της Εκκλησίας αφαίρεσαν από την αρχιτεκτονική του τύπου όλες τις ενδείξεις και τις “απλοϊκές” δηλώσεις στατικής ισορροπίας των εσωτερικών δυνάμεων οι οποίες με ορθολογισμό μεταφέρονταν δια των επιστηλίων στους κίονες, δυνατότητες που δηλώνονται με καρτεσιανή σαφήνεια από την αρχή της “δοκού επί στύλου” και από την αρχή της ρυθμικής διαδοχής με τις συγκλίνουσες προοπτικά κιονοστοιχίες.

27. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς*, ό.π., σ. 437, 438, σημ. 21, 439, σημ. 22. Του ίδιου, «Μορφές και χώρος στην Παλαιολόγεια Αρχιτεκτονική», Διεθνή Συμπόσια για τη Μακεδονία. Β' Συμπόσιο. *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων*, Θεσσαλονίκη 14-20, 13 Σεπτεμβρίου 1992, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 598, 599.

Οι χριστιανοί αρχιτέκτονες ξεπέρασαν την δήλωση μιας στατικής ισορροπίας που χωρίς να απουσιάζει μια “κλασική” κομψότητα ήταν ένας “κοινός τύπος” έδωσαν, με τα ίδια μέσα, τρόπους, υλικά και αρχιτεκτονικά μέλη και μορφές, τον νέο συμβολικό κόσμο, μεταπλάθοντας τον εσωτερικό δρομικό χώρο που προσδιορίζει η παραλληλία των στοών και των κιονοστοιχιών η παρουσία, σε χώρο καθαρά συμβολικό όπου η ύλη έχει χάσει το βάρος της, έτσι καθώς την βλέπουμε επενδεδυμένη με τους χρυσούς μανδύες των ψηφιδωτών και τις πλούσιες πολύχρωμες και πολύτιμες ορθομαρμαρώσεις. Οι τοίχοι παύουν να έχουν βάρος και οι ραδινοί και κομψότατοι κίονες ανάλαφρα φέρουν τα αδιόρατα βάρη υπηρετώντας περισσότερο συμβολικά την ανάγκη δηλώσεως μιας αισθητικής πορείας προς την κυρίαρχη κόγχη του ιερού, όπου η Αγία Τράπεζα και τα Άγια των Αγίων.

Προς την κατεύθυνση αυτή πρέπει να βρίσκεται στραμμένη η ψυχή και ο νούς των πιστών. Εκεί θα συμβούν τα ιερά τελούμενα της θείας λατρείας. Από εκεί θα ακουστεί ο λόγος του Θεού δια στόματος των ιερέων. Εκεί συγκεντρώνεται το φως, προς τα εκεί στρέφονται οι καρδιές των χριστιανών που συγκαίονται από το ιερό δράμα του πάθους της πίστewς.

Μετά τον 4ο αιώνα μ.Χ. στολίστηκαν οι πόλεις της απέραντης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας — από τα σύνορα του Ευφράτη μέχρι τις Ηράκλειες Στήλες (το Γιβραλτάρ), από τα βάθη των Ερήμων της Β. Αφρικής μέχρι τον απότατο Βορρά — με βασιλικές, οι ωραιότερες των οποίων (άλλοτε σε ερείπια, άλλοτε σε καλύτερη κατάσταση σώζονται σε όλη τη μεσογειακή λεκάνη από το Qalat Siman της Συρίας, την Παλαιστίνη, την Αίγυπτο, την Λιβύη, την Τύνιδα, την Ισπανία, την Ιταλία, το Ιλλυρικό, την Κωνσταντινούπολη και το Μικρασιατικό χώρο. Μέχρι τα τέλη σχεδόν του 8ου αιώνα, η βασιλική υπήρξε η επικρατούσα ναοδομική μορφή.

Ο τύπος της βασιλικής, σε συνδυασμό και με άλλους αρχιτεκτονικούς τύπους, όπως τα περίκεντρα σχήματα και τον ελεύθερο σταυρό μας έδωσε πολλούς συνδυασμούς και μια νέα τυπολογία όπου κυριαρχεί η βασιλική με τρούλλο ήδη από τον 5ο αιώνα.

Ουσιαστικά ο τύπος της βασιλικής ως κυρίαρχος μητροπολιτικός ναός στις πόλεις, ιδίως στις επισκοπές και μητροπόλεις, επικρατεί μέ-

χρι τα τέλη τουλάχιστον του 10ου αιώνα. Δεν θα πρέπει να παραμερίζουμε και το πλεονέκτημά του απέναντι στους τρουλωτούς ναούς. Ήταν απλούστερος στην κατασκευή και στην κάλυψη· ή δίρριχτη, η αμφικλινής στέγη με ζευκτά ήταν πολύ πιο εύκολη. Μοναδική δυσκολία βέβαια ήταν η κατασκευή των μονολιθικών κιόνων. Λύσεις όμως και σ' αυτή την δυσκολία πρόσφερε το γειτονικό υλικό κατεστραμμένων μνημείων της Αρχαιότητας και όταν, σε απομακρυσμένες περιοχές απουσίαζαν αρχαίοι μονολιθικοί κίονες βλέπουμε να αντικαθίστανται με τετραγωνικούς καλοχτισμένους πεσσούς.

Μια άλλη κατηγορία παγανιστικών μνημείων που επηρέασε την χριστιανική ναοδομία ήσαν τα περίκεντρα κτίσματα, οι ροτόντες, γνωστά από τη ρωμαϊκή εποχή. Διάφοροι κομψότατοι συνδυασμοί της αρχιτεκτονικής αυτής τυπολογίας εφαρμόστηκαν στους ναούς των Αγίων Στεργίου και Βάκχου της Κωνσταντινούπολεως και στον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας.

Το μέγα όμως δημιούργημα των Βυζαντινών, η μέγιστη προσφορά του χριστιανικού ελληνικού πνεύματος προς την οικουμένη, ένα έργο που προσεγγίζει το θαύμα, ήταν ο ναός “*της τοῦ Θεοῦ Σοφίας*” στην βασιλεύουσα.

Είναι πολύ δύσκολη η αιτιολογία της ξαφνικής αυτής δημιουργίας· χωρίς να έχει προηγηθεί κάποια άλλη μεταβατική ή προδρομική μορφή.

Το μεγαλειώδες αυτό έργο το οφείλουμε αποκλειστικά στον μεγάλο αυτοκράτορα-οικοδόμο τον Ιουστινιανό. Πρόκειται για μια βασιλική βούληση που την υλοποίησαν οι σπουδαίοι Βυζαντινοί Μικρασιάτες Αρχιτέκτονες Ισίδωρος και Ανθέμιος.

Εδώ δεν έχουμε μόνο ένα μεγάλο αρχιτεκτονικό δημιούργημα όπως τα τόσα άλλα σπουδαία που κατά εποχές δημιούργησε ο ανθρώπινος πολιτισμός και στολίζουν και εκφράζουν ακριβώς την υλική του παρουσία όπως οι θαυμάσιοι γοθτικοί ή ρωμανικοί ναοί ή και τα σπουδαία ισλαμικά τεμένη. Πρόκειται για κάτι το μοναδικό και ανεπανάληπτο στην Ιστορία του ανθρώπινου πνεύματος. Πρόκειται για την ανατροπή των αξιών που επικρατούσαν μέχρι τότε.

Από την απλοϊκή εφαρμογή της στατικής αρχής της “*δοκού επί στύλου*” που δημιούργησε τη δυνατότητα ζεύξεως δύο κιόνων, και την

δημιουργία του ρυθμού με την ρυθμική επανάληψη της σειράς-κιονοστοιχίας (κατάκτηση γνωστή και στην αιγυπτιακή αρχιτεκτονική) που έλαβε την τελειότερη έκφρασή της στο έργο του Ικτίνου, τον Παρθενώνα, φθάσαμε στην κάλυψη μιας πολύ μεγάλης διαστάσεως 32,5 μ. με έναν ημισφαιρικό θόλο.

Στο έργο τους ο Ισίδωρος και ο Ανθέμιος προσπάθησαν να καλύψουν με καθαρά επαναστατικό τρόπο τον χώρο όπου εκκλησιάζονται οι πιστοί και όπου παρακολουθούσαν όλες τις επίσημες τελετές και εκδηλώσεις, εκεί όπου χτυπούσε η καρδιά και ο σφυγμός της αυτοκρατορίας. Εκεί έβλεπαν και επεφουμούσαν την στέψη των αυτοκρατόρων, εκεί παρακολουθούσαν τον λόγο από το στόμα του Πατριάρχη, εκεί συνέβαιναν τα σπουδαιότερα πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα, οι νίκες και οι θρίαμβοι του βυζαντινού στρατού.

Θα μπορούσαμε να διαβλέψουμε στην αναπάντεχη εμφάνιση της νέας επαναστατικής δημιουργίας των Μικρασιατών αρχιτεκτόνων, μιαν εναγώνια άρνηση της δρομικότητας της ξυλόστεγης βασιλικής και την κατάργηση της έντονης κυριαρχίας των κιονοστοιχιών με τη δημιουργία ενός ενιαίου χώρου για τους πιστούς.

Εκεί, στο εσωτερικό του ναού της Αγίας Σοφίας, συγκεντρωμένοι λαός και βασιλιάς έψαλαν τα νικητήρια, τον ύμνο προς την προστάτιδα της βασιλεύουσας “τῆ ὑπερμάχῳ στρατηγῶ” την σωτήρα τους από τον μέγιστο των κινδύνων, την πολιορκία των Σαρακηνών. Εκεί συγκεντρωμένο, μια αποφράδα ημέρα, το 1453, μεγάλο πλήθος πιστών, πιστεύοντας ότι δεν είναι δυνατόν να πέσει η θεοφρούρητη χιλιόχρονη πρωτεύουσα του Βυζαντίου, βρήκε τον μαρτυρικότερο θάνατο από τους απίστους. Η πόλη εάλω αλλά η μνήμη της έγινε σύμβολο και ιδέα του ελληνισμού που ποτέ, μα ποτέ, μέχρι τα πέρατα της Ασίας δεν αποδέχθηκε το γεγονός της αλώσεως.

Ο τελευταίος βασιλιάς, ο Κωνσταντίνος Δραγάσης Παλαιολόγος, ο μαρτυρικός αμύντορας δεν σφάγηκε στα τείχη πολεμώντας, από χατζάρι Αγαρηνού, αλλά “μαρμάρωσε”. Ποτέ ο ελληνισμός δεν αποδέχθηκε το θάνατο του τελευταίου του αυτοκράτορα. Ο Κωνσταντίνος μαρμάρωσε, εκοιμήθη και θα αναστηθεί πάλι με χρόνια με καιρούς και τότε το Γένος των Ρωμιών θα διώξει τον Τούρκο στην “Κόκκινη μηλιά”, στα βάθη της Ασίας.

Με αυτούς τους θρύλους γαλουχήθηκε ο ελληνισμός στα δίσεχτα χρόνια της σκλαβιάς και κρατήθηκε η μικρή σπιθα της πίστης και του ελληνισμού. Από το στόμα των παπάδων σώθηκαν τα ελληνικά γράμματα, με το ψαλτήρι και με το Οχταήχι διδάχτηκαν τα ελληνόπουλα τη γλώσσα των προγόνων. Πορεύονταν, σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση, νύχτα κρυφά στους νάρθηκες των εκκλησιών, σιγοψηθυρίζοντας το παμπάλαιο παιδικό ποιηματάκι, που όλοι θυμόμαστε από τα παιδικά μας χρόνια: “Φεγγαράκι μου λαμπρό, φέγγε μου να περπατώ να πηγαίνω στο σχολιό, να μαθαίνω γράμματα, του θεού τα πράματα”.

Οι εκκλησίες όμως της σκλαβιάς δεν είχαν καμιά σχέση με το μεγαλείο των βυζαντινών εκκλησιών. Ήσαν κτίσματα φτωχά, με ευτελή υλικά, χρηματοδοτημένα από πάμφτωχους ραγιαδες, κατασκευασμένες όμως από τους σοφούς μάστορες των ορεινών οικισμών μας που κατείχαν όλη την παραδοσιακή σοφία να μετατρέπουν τη λάσπη, το φτωχό ξύλο και την πέτρα σε αρχιτεκτονική που εξυπηρετούσε με τον καλύτερο τρόπο τις θρησκευτικές τους ανάγκες. Ήταν οι τοίχοι των ταπεινών εκκλησιών σκεπασμένοι με την συμβολική τοιχογραφία από αγιογράφους που σε τίποτα δεν διάφεραν στην τέχνη από τους σπουδαίους μακρινούς τους προγόνους. Και έτσι με την βοήθεια της Εκκλησίας διατηρήθηκε η πίστη μας και σώθηκε το γένος μας από τον εξισλαμισμό, ιδίως στα έσχατα χρόνια της δουλείας. Το έργο του Πατροκοσμά του Αιτωλού υπήρξε σωτήριο την εποχή ακριβώς αυτή.

Αλλά ξεστρατήσαμε και θα πρέπει να επιστρέψουμε λίγα χρόνια πίσω, ξανά εκεί που χτυπούσε η καρδιά της ορθοδοξίας στο ναό που είναι το υψηλότερο σύμβολο της πίστεώς μας· στην Αγία Σοφία μας.

Η αρχιτεκτονική σύλληψη της καλύψεως ενός “δρομικού” κτίσματος με έναν τεράστιο θόλο, με τα υλικά, τα μέσα δομής και τις τεχνικές της εποχής, δηλαδή με ψημμένα τούβλα (βήσαλα) και ισχυρό ασβεστοκονίαμα (εγχόρηγος κεραμοκονία) έφθασε ή ορθότερα ξεπέρασε τα όρια των δυνατοτήτων του υλικού.

Σπουδαιότερη ακόμη συμβολή των Μικρασιατών Αρχιτεκτόνων ήταν η επιλογή του συστήματος αντιστηρίξεως του τρούλλου και ο τρόπος μεταφοράς των δυνάμεων δια των σφαιρικών τριγώνων στο

έδαφος²⁸. Και η επιλογή και η επίλυση του προβλήματος υπήρξε απόλυτα επιτυχής και το έργο τους συνεχίζει τη ζωή του, παρ' όλους τους σεισμούς και τις καταστροφές, αλώσεις και αλλοιώσεις που υπέφερε κατά τον μακρύ πολυτάραχο βίο του. Και παραμένει και υπάρχει και συμβολίζει πάντα το βυζαντινό πνεύμα και δοξάζει με την παρουσία του την ορθοδοξία και το βυζαντινό μεγαλείο.

Ένας άλλος αρχιτεκτονικός τύπος που πρόσφερε πολύτιμες υπηρεσίες στην ορθόδοξη εκκλησία δεκαπέντε αιώνες τώρα, είναι ο τύπος του εγγεγραμμένου σταυρού ή όπως τον ονομάζουμε απλούστερα ο τετρακιδόνιος τύπος, όπου οι δυνάμεις του τρούλλου, στο κέντρο του ναού εξισοροποούνται με την αντιστήριξη τεσσάρων σταυροειδώς διατεταμένων ημικυλινδρικών θόλων διά των σφαιρικών τριγώνων (χαϊμαλιών) που μεταφέρουν τις ωθήσεις στα τέσσερα κεντρικά στηρίγματα και στους εξωτερικούς τοίχους.

Σ' αυτόν τον αρχιτεκτονικό τύπο ανήκει ο μεγαλύτερος αριθμός των βυζαντινών ναών, είτε ως καθολικά μοναστηριών είτε ως ενοριακών ναών στις πόλεις.

Ο ίδιος τύπος εξακολουθεί να εφαρμόζεται μέχρι σήμερα σε όλη την Ελλάδα και στις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού και εξυπηρετεί ικανοποιητικά τις ανάγκες της ορθόδοξης λειτουργίας.

Είναι ο τύπος που επηρέασε υπερβολικά και την χριστιανική αρχιτεκτονική των ορθοδόξων Σλάβων ήδη από τον 12ο αιώνα, και συνεχίζει να εξυπηρετεί τις θρησκευτικές ανάγκες τους στις χώρες της δύσεως όπου φιλοξενούν χριστιανικές τους κοινότητες.

Δεν θα ήθελα να σας κουράσω με την απαρίθμηση δευτερευόντων αρχιτεκτονικών τύπων, γιατί είναι πολλοί και δημιουργήθηκαν για να καλύψουν ποικίλλες ανάγκες με συνδυασμό άλλοτε σε κάτοψη ποικίλλων ναοδομιών τύπων (όπως της βασιλικής και εγγεγραμμένου σταυρού) με διάφορα συστήματα θολοδομίας.

Αντικείμενο της εργασίας αυτής αποτελεί ο τρόπος αντλήσεως διδασχών από την παράδοση. Σαφώς, από την αρχή οφείλουμε να δηλώ-

28. Στίβεν Ράνσιμαν, *Βυζαντινός πολιτισμός*, μετάφρ. Δέσποινας Δετζώρτζη, Αθήνα 1969, σ. 290.

σουμε ότι δεν πρόκειται ούτε για μίμηση, ούτε για αντιγραφή μορφών αλλά για μια προσπάθεια διερευνήσεως της εσωτερικής ευμετρίας (αρμονίας) που διαπιστώνουμε στους ναούς της βυζαντινής παραδόσεως. Και επικεντρώνουμε την προσοχή μας στον κυρίαρχο τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού.

Μετά από πολύχρονες έρευνες, αποτυπώσεις και μετρήσεις σε μεγάλο αριθμό ναών που ανήκουν στον αρχιτεκτονικό αυτό τύπο διαπιστώσαμε την γενική ισχύ, στην εγκάρσια τομή του ναού εσωτερικών δομικών-ορμονικών χαράξεων, στις οποίες οφείλονται αποκλειστικά η εσωτερική αρμονία των χώρων, αλλά και η ακουστική αρμονία του ναού²⁹.

Αισθάνομαι την ανάγκη από την αρχή να δηλώσω ότι χωρίς την εφαρμογή των δομικών αυτών χαράξεων είναι αδύνατη η μεταφορά του σχεδίου (της αρχιτεκτονικής προτάσεως) από τον σκάριφο (το σχέδιο) στο έδαφος και στο χώρο.

Οι εμπειρίες αυτές των βυζαντινών μαϊστόρων θα πρέπει να προέκυψαν από μακροχρόνιες έρευνες και πειραματισμούς. Την διερεύνηση αυτών ακριβώς των δομικών μεθόδων της παραδόσεως εννοούμε λέγοντας ότι η ορθή εφαρμογή της διδαχής που μας κληρονόμησαν τα αρχιτεκτονικά, ναοδομικά έργα των προγόνων μας, πρέπει να αποτελέσει μοναδικό οδηγό μας στην προσπάθεια κατανοήσεως της “ιδεολογίας” και το μοναδικό εργαλείο για την ανανέωση της εκκλησιαστικής μας Αρχιτεκτονικής.

Σχετικά με την παράδοση του ναού πιστεύουμε πως η μελέτη και ο στοχασμός επάνω στην ανυπέρβλητη γοητεία της υφάνσεως της τοιχοποιίας του βυζαντινού ναού θα πρέπει να μας προβληματίσει σοβα-

29. N.K. Moutsopoulos, «Harmonische Bauschnitte in den kirchen vom typ kreuzförmigen innebaus in Griechischen Kernland», *Byzantinische Zeitschrift*, τ, 55, 1962, σ. 274-291, πίν. I-III. Του ίδιου, «Μορφολογικές παρατηρήσεις και αρμονικές χαράξεις στους εγγεγραμμένους σταυροειδείς ναούς», *Χρονικά Αισθητικής*, τ. Β', 1963, σ. 119-130, πίν. Α'-ΣΤ'. Του ίδιου, «Μορφές και χώρος στην Παλαιολόγεια Αρχιτεκτονική», *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων*, Β' Συμπόσιο ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη 14-20.12.1992), Θεσσαλονίκη 2002, σ. 289-371.

ρά γιατί, εκτός των άλλων δεδομένων αποτελούν την αυθεντικότερη έκφραση του “γραφικού” τρόπου που μας κληρονόμησε η παράδοση από τα παραδείγματα όπως του Αγίου Ελευθερίου, τα οποία προκαλούν βαθύτατο θαυμασμό, μέχρι την Καπνικαρέα, τους Αγίους Αποστόλους της Αρχαίας Αγοράς στην Αθήνα, και μέχρι τους παλαιολόγειους ναούς με την απέραντη ποικιλία των πλινθοπερίλειπτων συστημάτων δομής και τον πλούτο των κεραμοπλαστικών διακοσμήσεων, όπως τα θαυμάζουμε στους ναούς της Άρτας ή της Θεσσαλονίκης και μέχρι τα οθωμανικά τεμένη της Προύσας, έργα Βυζαντινών μαϊστόρων, έργα που ενέπνευσαν και τον αείμνηστο δάσκαλό μας Δημήτρη Πικιώνη στο έργο του στον Άγιο Δημήτριο Λουμπαρδιάρη ή το μοναστηράκι του αείμνηστου πατέρα Μάριου Δαπέργολα στην Αιξωνή.

Η απάντηση «τι δέον γενέσθαι», στο πρόβλημα της επιλύσεως της λειτουργίας, τυπολογίας και μορφολογίας του σύγχρονου ορθόδοξου χριστιανικού ναού δεν είναι εύκολη.

Οι λύσεις που εφαρμόζονται συνήθως δεν κρίνονται ικανοποιητικές³⁰. Γι αυτό άλλωστε η Εκκλησία ενδιαφέρεται να αντιμετωπίσει επιστημονικά το πρόβλημα.

Προφανώς η λύση δεν είναι μονοσήμαντη. Πάντα θα υπάρχουν δύο δρόμοι. Ο ένας θα αναζητάει πάντα, σχεδόν εκ του μηδενός, όλο και νέες μορφές και λύσεις στο πρόβλημα και πάντα θα πειραματίζεται για τα νέα υλικά δομής συναγωνιζόμενος τις τάσεις της σύγχρονης Αρχιτεκτονικής· της Αρχιτεκτονικής “του σειρμού”.

Η διαρκής προσπάθεια αναζήτησεως νέων μορφών εκφράσεως για την εξυπηρέτηση νέων αναγκών λειτουργίας του ενοριακού ναού είναι ενδεχομένως αναγκαία, κατανοητή και επιθυμητή. Αναμφισβήτητα οι επεμβάσεις αυτές θα έχουν επίδραση και στην εξωτερική μορφολογία της εκκλησίας.

Η όποια όμως προσπάθεια αναζήτησεως νέων μορφών θα πρέπει να βασίζεται ή να προκύπτει από ορισμένες βασικές και απαράβατες

30. Βλ. Κώστα Μπαρούτα, *Οι ναοί των Ελλήνων μεταναστών*, Αθήνα 2006, και Βασίλη Νούλα, «Ορθόδοξοι ναοί όπου γης», *Η Καθημερινή*, Τρίτη 10 Ιουλίου 2007, σ. 12.

αρχές όπως είναι ο σεβασμός του δόγματος και η γνώση (τυπολογική και μορφολογική) των παραδοσιακών μορφών οι οποίες, επίσης, γεννήθηκαν από τους ίδιους λόγους, για να εξυπηρετήσουν τις ίδιες ακριβώς ανάγκες.

Δεν θα ασχοληθούμε όμως με το πρόβλημα, γιατί θα αποτελέσει αντικείμενο άλλων εισηγήσεων³¹.

Το δικό μας αντικείμενό είναι η διερεύνηση των δυνατοτήτων που μας παρέχει η παράδοση, στην επιλογή τύπων οι οποίοι οπωσδήποτε θα πρέπει να εξυπηρετούν τις «λειτουργικές» ανάγκες του ναού. Και ως γνωστόν, η παραδοσιακή λειτουργία της ορθόδοξης χριστιανικής ναοδομίας είναι πλουσιώτατη· αναφερόμαστε, ενδεικτικά στις δάνειες μορφές που άντλησε η πρωτοχριστιανική ναοδομία από την ισχύουσα τα πρώτα χριστιανικά χρόνια ρωμαϊκή αρχιτεκτονική, την οποία χρησιμοποίησε στα μαρτύρια (μορφές κυρίως από ηρώα και διάφορα άλλα περίκεντρα κτίσματα), αλλά και το τρίκογχο και τετράκογχο σχήμα και γενικότερα σταυρόσχημους τύπους, όπως ελεύθερα και εγγεγραμμένα σταυρικά σχήματα.

Το στοιχείο όμως της γραφικότητας, εκτός των άλλων και στη δομή της τοιχοποιίας του ναού γοητεύει πάντοτε τους πιστούς της Ορθοδοξίας και διαφοροποιεί απόλυτα τον ελληνικό χριστιανικό ναό από τα έργα της δυτικής ναοδομίας (εμπνευσμένα κυρίως από την γοτθική τους παράδοση). Και αυτό είναι ένα καίριο δεδομένο το οποίο θα πρέπει βαθειά να μας προβληματίσει.

31. Βλ. τα άρθρα Νίκου Βατόπουλου, «Αρχιτεκτονική και θρησκεία, στο Γκαίτε», *Η Καθημερινή*, 2.2.2007. Αρχιμανδρίτου Βασιλείου (Γοντικάκη), «Η συνάντηση Ελληνισμού και Χριστιανισμού (II)», *Το Βήμα*, Τρίτη 20 Ιανουαρίου 2004, σ. Α 10 (10).